

TO SKANDINAVISKE EVIGHETSKALEN- DERE I SAMLINGEN TIL DET ETNOGRA- FISKE MUSEET I POZNAŃ

TADEUSZ WOJCIECH LANGE

Adam Mickiewicz University, Poznań

ABSTRACT. The article features two Scandinavian calendar clogs from the Ethnographic Division of the National Museum in Poznań. Perpetual wooden calendars are known from several European countries, but only in Scandinavia were they made in large numbers. Two distinctly different types of calendar clogs are known: the simple 'agricultural almanac' type, characteristic of Norway, and a more sophisticated computing variety (with golden numbers), found chiefly in Sweden. The Poznań clogs are described in detail and identified as Swedish runic staffs: one is heptagonal, dating from 1599 and made in the Linköping area; with the other being flat, sword-like, possibly equally old, originating from the district of Uppland.

I januar 2006 var undertegnede på besøk på Det etnografiske museet, som er en avdeling av Nasjonalmuseet i Poznań. Den midlertidige utstillingen på det tidspunktet het "Verdifulle og uvurderlige gaver. Gjemt på loftet" og bestod av gjenstander som man av diverse grunner ikke fant plass til i de faste utstillingene. Gjemt i en krok stod det en stokkaktig gjenstand med mange utskårne merker på. På lappen festet til veggen ved siden av den het det at det var en "runestokk, skandinavisk, antakelig embetsymbol". Undertegnede kjente igjen stokken som et praktfullt eksempel på en skandinavisk evighetskalender, og undersøkte den grundig. Det viste seg for øvrig at museet eier én liknende gjenstand til, selv om utformingen er litt annerledes.

EVIGHETSKALENDERE I SKANDINAVIA

Evighetskalendere, brukt fra middelalderen av i den katolske kirken i hele Europa først i pergament- og så papirform, har hatt sitt mer varige motstykke i folketradisjonen, der man utførte dem i annet materiale, hovedsakelig tre, som

oftest i form av en flat stokk med det ene halvåret utskåret på den ene siden, det andre halvåret på den andre siden.

Ingensteds finner man så mange slike trekalendere som i de skandinaviske land, der de geografiske forholdene og spredt befolkning tidlig i middelalderen har ført til behov for enkeltgårder å eie et slikt kronologisk redskap. Hensikten var å bli uavhengig av den lokale, i lange perioder utilgjengelige, kirken og kunne fastsette hellige dager uten hjelp utenfra.

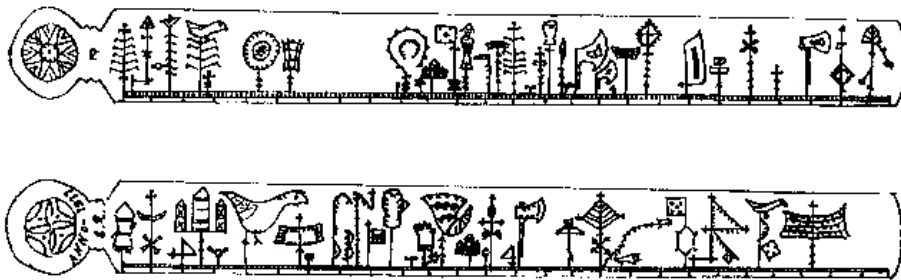
Som kjent finnes det to hovedtyper av skandinaviske evighetskalendere: den norske primstaven og den svenske runestaven. Den sistnevnte har sitt navn fra runer (modifisert yngre futhark), som brukes der både som dagmerker og som visse astronomiske tall. Grunnen til at man brukte runetegn til langt inne på 17-hundretallet (og i mindre grad til og med på 18-hundretallet), var at de egnet seg bedre til å skjære i tre, og at de lenge beholdt popularitet blant folket som resultat av allmennhetens voksende interesse for Sveriges historie.

II. 1. En av versjonene til det 16-tegn runealfabetet, den så kalte "yngre fupark", som ga inspirasjon til tegnene utført på runestaver.

Når det gjelder primstaven, ligger hovedtyngden i den på merkedager, dvs. dagene i året som utmerket seg på en eller annen måte – som regel fordi de opprinnelig var viet til helgener og derfor var kirkelige høytidsdager, og senere, da primstaven gradvis fikk funksjon som almanakk, som retningslinjer og instruksjoner for jordbruks- og husholdningsvirksomhet. Slike merkedager var fremstilt i form av små bilder, som viste for eksempel en helgens attributt.

Året på primstaver var fra gammelt av inndelt i "forbrukshalvdelen" (vinterhalvdel) dvs., fra 14. oktober til 13. april, og "høstingshalvdel" (sommerhalvdel) - fra 14. april til 13. oktober.

II. 2. Tegning av en norsk primstav fra 1707. Sommerside øverst.

Ulempen ved å bruke primstaven var at den måtte ”synkroniseres” hvert år, dvs. man måtte vite hvilket hakk i rekken på syv dagmerker som fremstilte søndag. Dessuten, på en primstav kunne man uten hjelp utenfra bare regne ut de faste høytidsdagene, mens plassering av bevegelige hellige dager på den var umulig uten opplysninger fra ”de innvidde”, dvs. prestene.

Når det gjelder runestaven derimot, ligger hovedtyngden på den såkalte *computus* – dvs. beregning av bevegelige høytidsdager. Derfor finner vi som regel under dagmerkene (i form av gjentatte sekvenser av syv runer), runer for dager med full måne i den 19-årige månesyklus - såkalte gyldentall (*numeri aurei*), med tre nye runetegn tilføyd fuparken. På enda mer avanserte runestaver finner vi også soltall, til hjelp hvis man vil beregne den såkalte søndagsbokstaven (*littera dominicalis*) i den 28-årige solsyklus.

Alle runestaver viser naturligvis også merkedager, selv om de ofte er sterkt forenklet i forhold til de man finner på norske primstaver. Det vil derimot ikke si at den svenske runestaven ikke kunne brukes som jordbruks- og husholdningsalmanakk.

I likhet med nabolandet Norge, der flere typer primstaver utviklet seg avhengig av den lokale tradisjonen, hadde også Sverige lokale varianter av runestaver. Det som var felles, var derimot inndeling av året i to halvår, slik (eller nesten slik) vi gjør det i dag, med en side som begynner på 1. januar og den andre som slutter på 31. desember.

I den mest ”avanserte” formen av runestaven er hver rekke av tegn fremstilt på en separat side av staven; som følge av det kan slike runestaver ha så mange som syv sider: to for dagrunene i de to halvårene, to for runene til de respektive gyldentall, to for bilder av respektive merkedager, og en side som viser (”forklarer”) runer for gyldentall, samt runer for soltall.

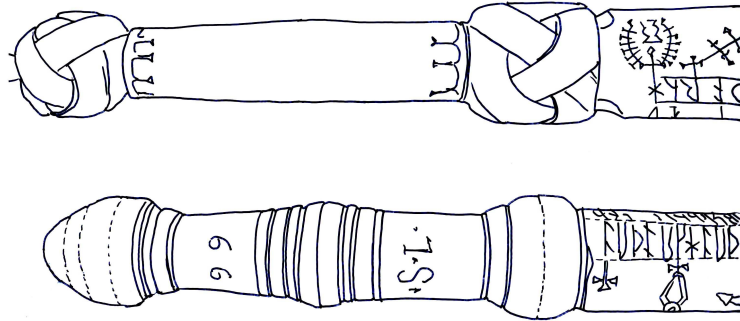
Ettersom overgangen til den gregorianske kalenderen, som gjorde runestaven uegnet til bruk (både i forhold til gyldentall og jordbruksalmanakken) fant sted i Sverige forholdsvis sent (1753), var den i praktisk bruk til langt på 1700-tallet.

I følge litteraturen fra 20-årene, var ca. 900 runestaver blitt bevart i Sverige; man regner nå med at tallet kan være ca.1000. Nordiska Museet i Stockholm har et prosjekt i gang der alle svenske runestaver skal telles opp og beskrives.

Anvendelse av evighetskalendere av runestavtypen forekommer også i land som har vært under Sveriges kulturelle påvirkning, slike som Finland og Estland.

RUNESTAVENE I SAMLINGEN TIL DET ETNOGRAFISKE MUSEET I POZNAŃ

Som nevnt i innledningen, er Det etnografiske museet i Poznań (avdeling av Nasjonalmuseet) i besittelse av to evighetskalendere i tre. Allerede ved første øyekast ser man at de er runestaver. Til tross for store forskjeller i utformingen, må begge runestavene klassifiseres som sverdformet (sv. *svärdsformiga*), ettersom de har et tydelig grepparti og ”blad”.

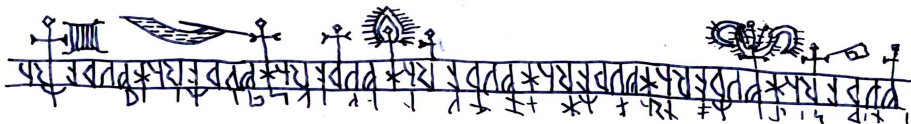

Il. 3. Grepparti til runestavene fra Det etnografiske museet i Poznań. Øverst Et 2066, nederst Et 5618.

Inv. nr Et 2066. Ukjent opprinnelse, var i samlingen allerede i 1945. Sverdformet. Flat stokk, 124 cm lang, 4 cm bred, 1,5 cm tykk. Rundt, spoleformig grep, med knopper utskåret i form av knuter. Synlige barkbillehull på spissen; endestykket (ca. 5 cm) mangler.

Kalender brukt til *computus*. Dagene avmerket med sekvenser av syv runer; runetegn som betyr nummeret i månens syklus (d.v.s. gyldentallet) avbildet under dagrunene. 19 runetegn for gyldentall er skåret ut på en av kalenderens smale sider. 28 runetegn for solens syklus er framstilt på den motsatte smale siden av staven.

Begge sidene av kalenderen leses fra høyre til venstre. Inndelingen i de to halvår er noenlunde ujevn – det første halvåret (lest fra enden mot grepet) slutter nemlig her på sankthansdagen, 24.06; det andre halvåret (lest fra grepet mot enden) begynner derfor med 25.06 istedenfor 2.07, som var langt vanligere. Antallet merkedager (avmerket med et attributt i tillegg til et lite kors) er forholdsvis begrenset, deres symbolikk er hovedsakelig religiøs. Maria-symboler (som minner om en sterkt stilisert bokstav M med en tredobbel lilje innerst), brukt på 5 dager – 2.02, 25.03, 2.07, 15.08 og 8.09 – utmerker seg ved sin størrelse.

Il. 4. Et 2066: del av halvåret som avbilder slutten av juni, hele juli og en del av august. Gjentatt sekvens av dagruner i midten, gyldentall nederst, symboler for merkedager øverst. Den første dagen (og samtidig *märkedag*) fra høyre er 25.06, neste (29.06, persok), avmerket med en nøkkel, til minne om St. Petrus; stilisert „M” med stråler (2.07, syftesok) står for en av Maria-dagene; kors uten attributt på 20.07 er St. Margrete, symbol med stråler (22.07) viser Maria Magdalenas dag; neste *märkedag* uten attributt (25.07, jakobsok) er St. Jakobs dag; bila (29.07, olsok) symboliserer St. Olaf. Stilisert rist (10.08, larsok) er martyrsymbol til St. Laurentius.

En svensk professor med ukjent navn på besøk på museet i 1967 foreslo Uppland som runestavens mulige opprinnelsessted. Det er i overensstemmelse med runestavslitteraturen. Som fagområdets største autoritet, Nils Lithberg, sier: „[...] en knutimiterad knop [...] ett av de säkraste kännemärkena på den uppländska träskärarekonsten” (1920:4).

Man kan tilføye at tegningen av en plog på St. Bendiks dag (21.03) og markeringen av dagen da St. Eriks legeme ble flyttet – det såkalte *translatio Erici* (24.01) – synlige på kalenderen, også skal tyde på upplandsk herkomst av staven; de skal nemlig forekomme mest på runestaver derfra (Svensson 1978:49, Lithberg 1920:2).

Dateringen av runestaven er ikke lett. Den tradisjonelle symbolikken og grad av slitasjen kan tyde på tidlig, til og med 1500-talls utførelse av kalenderen. Man kan imidlertid ikke utelukke at den ble laget på 1700-tallet, da interessen for fortiden vokste i Sverige og store mengder runestaver ble laget etter gammelt mønster. Spørsmålet kunne lett bli avgjort ved hjelp av analyse av trematerialet.

Inv. nr Et 5618. Gave fra 1979, donator ukjent. Sverdformet. 118 cm lang, 4,5 cm bred, ”bladet” septagonal i form. Grepet med skiftende diameter ser nesten mekanisk dreid ut, med initialene ”SL” nederst og tallet ”99” øverst. Alle syv sidene av bladet er dekket med utskårne tegn, hovedsakelig runetegn. På spissen av ”bladet” synlige spor etter metallbeslag.

På kantene av stokken, på begge sider av dagrunerekken, befinner det seg en rekke uregelmessig plassert små spikeraktige messinggjenstander av ukjent formål. Det kan ikke utelukkes at eieren på den måten merket viktige årstider, for eksempel fødselsdager; en annen mulighet er at messingspikrene avmerker de såkalte *Dies Egyptiaci*, dvs. ulykkesdager.

Kalenderen leses alltid fra høyre mot venstre, fra skaftet mot spissen med det manglende beslaget.

Hvis vi holder runestaven i grepet med venstre, og ”bladet” med høyre hånd, og merker sidene ”ABCDEFGH”, der ”A” er siden som ligger direkte under initialene, og ”B” er siden som ligger **under** den osv., viser sidene følgende:

Side A viser symboler til merkedager i månedene januar–juni.

Side B viser dagruner i de månedene (sekvens av ukens 7 runer, gjentatt 26 ganger).

Il. 5. Et 5618, utsnitt av sidene A og B, som viser månedsskifte mars-april. Nederst dagruner, lest fra høyre mot venstre (således speilbildet av gjentatte „fubarkh”-sekvensen), øverst merkedager: Perpetua (7.03, lite merke, uten attributt), videre Gregorsmesse, avmerket med kvist som varsler vår (før 1882 var det 12.03), så Gjertrudsdagen (17.03), videre St. Bengt/Benedikt (21.03, bendiksmesse), med en slange som skal være typisk for almanakker fra Linköping stift (Svensson 1978:49), og som signaliserer vekking av krypdyrene, så Maria budskapsdag (stilisert krone, 25.03), St. Ambrosius (4.04, uten attributt), St. Tiburtius (kjent også fra alle norske primstaver, avmerket med en gren som betyr begynnelsen av vårarbeide, 14.04, sommermålsdag)

II. 9. Sterkt modifisert fupark i gyldentall på en runestav fra gruppen signert „SL”, ca. 1617 (Nordiska museet, inv. nr 205.447). Leses fra høyre til venstre, derfor tegnene snudd om. Runetegnene viser påfallende likhet med de fra il. 6. Etter Lithberg (1953:100).

II. 10. Runene på en runestav fra gruppen signert „SL”, ca. 1605 (Nordiska museet, inv. nr 175.049), som viser søndagsbokstavene av de 28 år av solsyklusen. Leses fra høyre mot venstre. Runetegnene viser påfallende likhet med de fra il. 7. Etter Lithberg (1953:63).

II.11. Utsnitt av tre sider fra den samme runestaven. Tegningen viser månedene mars og april, lest fra høyre mot venstre. Den nederste rekken viser gyldentall, midterste (gjentatt „fuparkh”) dagruner, øverste merkedager. Likhet med tilsvarende utsnitt fra il. 5 er slående. I tillegg til merkedagene vist på il. 5, ser vi her Georgmesse (23.04, lite merke) og Markusmesse (25.04, i folketradisjonen ofte fremstilt som en fugl). Etter Lithberg (1953:63).

Septagonale trekalendere signert med initialene ”SL” er kjent fra regionen Östergötland og den vestlige delen av Sörmland og ble utført fra 1590- til 1620-årene (Lithberg 1920:6; Jan Schober fra kartleggingsprosjektet i Stockholm i en e-post til forfatteren begrenser perioden til 1592–1624). Etter å ha sammenliknet Poznań-runestaven med andre kjente kalendere av den typen kan man fastslå med en meget stor grad av sannsynlighet at den stammer fra samme sted i Linköping stift, og ble laget i året 1599.

I følge Jan Schober fra Universitetet i Stockholm har Nordiska museet i Stockholm i sin besittelse så mange som 17 runestaver signert ”SL”; en befinner seg for øvrig i Kalmar og to i Linköping. Ettersom *Runstavsprosjektet Nordiska museet* pågår, kan det endelige antallet av slike kalendere i Sverige ikke fastslås ennå. I tillegg vet man også om en slik runestav i privat eie i Storbritannia.

Runestaven fra Poznań er påfallende lik en udatert, litt lengre (123 cm) septagonal runestav som befinner seg i Schøyen-samlingen (London/Oslo),

inv. nr MS 2222/2. På grunnlag av to St. Olavs merkedager (og innkjøpsstedet) ble dens opprinnelse klassifisert som norsk. Ettersom St. Olavs kultus er kjent fra hele Norden, virker det imidlertid lite overbevisende. Dessuten i beskrivelsen av gjenstanden, tilgjengelig på Internett, nevnes det ”to St. Olavs økser, 29. juli og 3. august”. Det er et faktum at alle norske primstaver viser bildet av en stor øks, eller bile ved 29.07 og en mindre en ved 3.08 (til minne om *translatio Olavi*). Alt tyder imidlertid på at i dette tilfelle ble både kronologien og symbolene feiltolket. Detaljerte bilder av Schøyen-runestaven (som forfatteren har hatt anledning til å se takket være Elisabeth Gano Sørenssen fra Schøyen-samlingen) viser nemlig merkedagene nesten helt identiske med de som er vist på il. 8. Symbolet tilskrevet St. Jakobs dag ble her antakeligvis feiltolket som økseblad. I det hele tatt viser London/Oslo-runestaven (MS 2222/2) mange påfallende likheter med Poznań-staven (Et 5618), både i merkedagssymbolikken og i utformingen av runetegnene for gyldentall og soltall, slik som vist på il. 5/9 og 6/10.

Hvis man tar i betraktning initialene, likheter med markeringen på andre, kjente kalendere, utformingen av staven (med den ringformede fortykningen midt i grepet), typisk svensk inndeling av året og hele runestavtradisjonen, kan man med en stor grad av sannsynlighet fastslå at Schøyen-staven er svensk og at den ble laget på samme sted (eller verksted) som Poznań-staven, dvs. i Linkøping stift, ved skiftet mellom det 16. og 17. århundret.

Det faktum at „SL” kalendere også er blitt funnet i Norge, Storbritannia og Polen kan tyde på at nettopp den typen, på grunn av sin elegante utforming og fascinerende utskjæringer ble populær blant utlendinger og gjerne ført ut av landet.

LITTERATUR

- Alver, Brynjulf, 1970. *Dag og merke. Folkeleg tidsrekning og merkedagstradisjon*. Oslo / Bergen / Tromsø: Universitetsforlaget.
- Brate, Erik. 1922. *Sveriges runinskrifter* (= Natur och kultur, 11). Stockholm: Natur och kultur.
- Lithberg, Nils. 1922. Rimstavar med rättade gyllental före år 1600. *Fataburen* 1920. Stockholm: Nordiska museet, 1–26.
- 1920. Runstavens uppkomst. *Fataburen* 1921. Stockholm: Nordiska museet, 1–27.
- 1953. *Computus: med särskild hänsyn till runstaven och den borgerliga kalendern* (= Nordiska museets handlingar, 29). Stockholm: Nordiska museet.
- Svensson, Sigfrid. [1945] 1978. *Bondens år. Kalender, märkesdagar, hushållsregler, väderleksmärken*. Stockholm: LT.
- Visted, Kristofer & Stigum, Hilmar. 1952. *Vår gamle bondekultur* 2. Oslo: Cappelens forlag.